

Харлан О.В.

**МІСЬКИЙ ПАРК ІМ. Т.Г.ШЕВЧЕНКА У ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ
ЯК ОБ'ЄКТ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Охорона та дослідження архітектурно-археологічної спадщини в Україні останнім часом стає одним з найважливіших питань містобудівної діяльності, що пов'язано з інтенсивним сучасним розвитком історичних міст. Актуальним стає наукове вивчення містобудівних та архітектурних концепцій в Україні. Велика кількість досліджень з історії архітектури різних регіонів і України в цілому сьогодні добре відомі. В більшості випадків головними методологічними засадами були обрані орієнтири на найбільш визначні міста та пам'ятки історії та архітектури. Дніпропетровський регіон не є виключенням.

Дослідження історичних ландшафтів ареалу сучасного міста Дніпропетровська є окремою, досить специфічною частиною вивчення культурної спадщини потужного урбаністичного центру. Інтенсивне освоєння ділянок під нову забудову, природні ризики, проблема походження самого міста та багато інших аспектів серйозно загрожують культурній спадщині краю, яка є свідком стародавньої історії.

На жаль, територія центру міста майже не була засобом архітектурно-археологічних досліджень, тому в сучасній українській літературі, присвяченій вивченню архітектури, археології та містобудування різних регіонів країни, територія Дніпропетровська – це велика біла пляма.

Вибір парку ім. Т.Г. Шевченка (колишній Потьомкінський сад) об'єктом вивчення фахівців різних спеціальностей був зумовлений рядом причин. По-перше, вказаний парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва національного значення [1], по-друге, за нормативною документацією територія пам'ятки потребує розробки охоронної зони з режимом, що забезпечує збереження пам'ятки, а також регламентує ступінь можливої реконструкції та містобудівних змінень з метою відновлення втрат історичного середовища і включення об'єктів культурної спадщини в сучасну структуру міста.

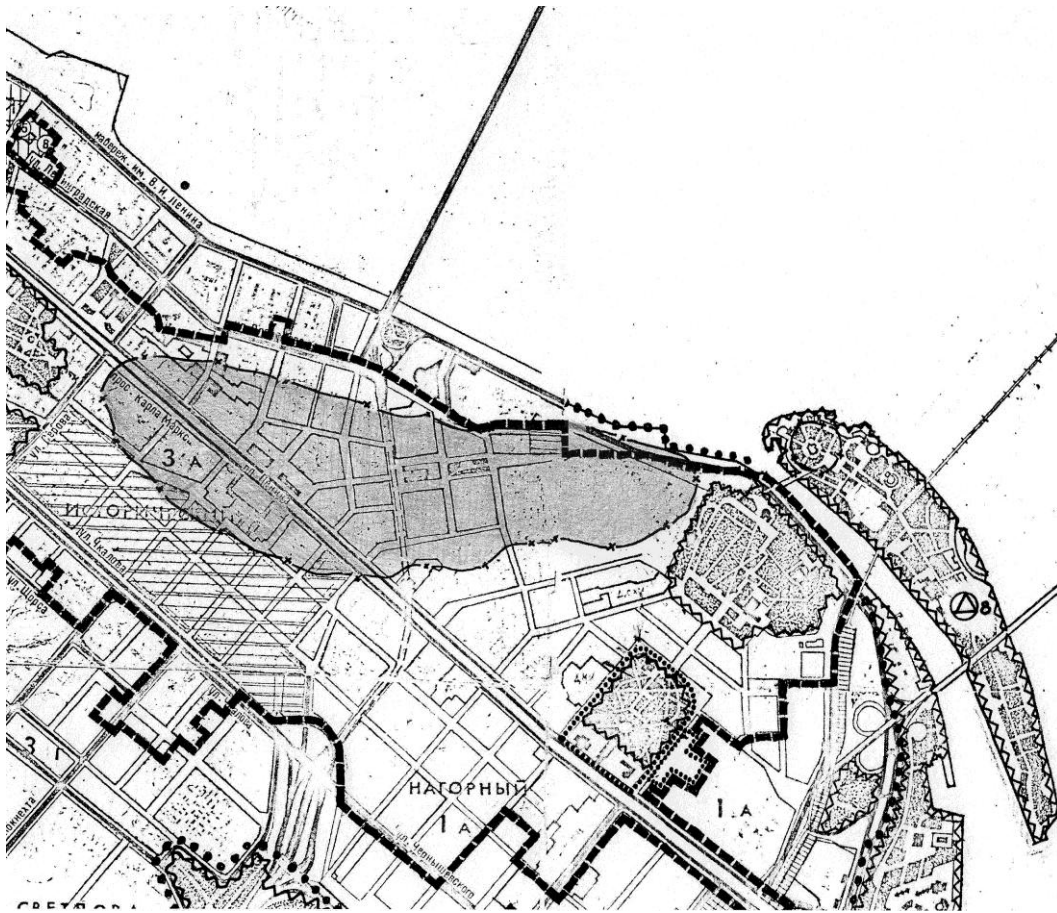
В якості методу дослідження території парку на предмет виявлення пам'яток археології пропонується метод їх контекстуалізації, що полягає в поєднанні трьох підходів: топографічного; використання історії в якості контексту; вивчення власне пам'ятки.

Головним завданням на першому етапі є локалізація місцезнаходження та виявлення окремих пам'яток, що становлять частину історичного ландшафту у різні часи на території сучасного міського парку і несуть в собі важливу інформацію для істориків і археологів.

Дослідження культурних залишків археологічного шару сучасного міста дослідниками різних наук дасть змогу зазирнути в минуле, реконструювати розвиток та існування давніх поселень на його території.

З історії Українського Півдня добре відомо, що Дніпровський водний шлях формував природні кордони системи розселення, притягуючи до себе велику кількість народу. Дніпро у різні часи був найбільш поживавленим шляхом переселенців, які активно залюднювали та освоювали землі Надпорожжя [2]. Не стала винятком і територія сучасного міського парку ім. Т.Г. Шевченка, що розташована на високому правому березі Дніпра.

Археологічні знахідки першої половини ХХ ст. розповідають про заселення берегових територій сучасного парку та його околиць з давніх часів. У 1901 р. «був знайдений у Архієрейському яру кам'яний молот, а потім – залишки давнього посуду» (на місці сучасного стадіону). В самому ж Потьомкінському саду було знайдено залишки амфори, а в північно-західній частині саду (район сучасних житлових кварталів поблизу лекторію) – черепки з орнаментом, характерним для неоліту – нового кам'яного віку (предмети з розвідок і щоденники передано до історичного музею).

Парк ім.Т.Г.Шевченка за матеріалами «Проекта комплексных зон охраны г. Днепропетровска. 1992 г.» на схемі «Ландшафт, планировка, застройка, археология». Археологічні розвідки на вказаній території проводилися ще до революції.

Навесні 1902 р. на цій же ділянці учень реального училища, син збирача старожитностей, Чайкін, знайшов непошкоджену судину кам'яного віку.

Як зазначав А. Синявський, «протягом кількох років було зібрано дуже багато керамічного матеріалу, а також кілька знарядь кам'яної доби». В північній частині саду (ближче до межі) ще на початку ХХ ст. виднілися залишки давніх курганів. Найбільший з них добре видно на картографічних матеріалах ХІХ ст. (нині на цьому місці розташований оглядовий майданчик з фонтаном). Неподалік від цього місця знайдено «залишки скіфського періоду і навіть античної культури, а також залишки запорізького побуту у виді кахлів від «груб» - печей та ін.».

Розкопки, ініційовані А. Синявським, спричинили інтерес до первісної історії парку. У той же час відзначалося, що культурний пласт був за короткий час ушкоджений місцевими мешканцями. Самовільні розкопки були припинені адміністрацією саду. Тож, як бачимо, більша частина цікавих знахідок дореволюційного періоду відноситься до північної частини парку. На жаль, саме ця територія на початку 1970-х років зазнала певних змін (при співставленні картографії ХІХ ст. з сучасною топографією добре видно, що північно-західний кордон колишнього саду зсунувся далеко на схід).

Потрібно звернути увагу, що мальовничий північно-східний схил правого берега Дніпра (в районі досліджуваної ділянки території), порізаний невеличкими ярами, в силу свого розташування, був дуже привабливим для мешкання людини. Відомо що з давніх часів за структурою розселення дніпровонадпорожиста розселювальна система Дніпра належить до підтипу **смугових**, а за взаємозв'язком з ландшафтом більшість з поселень належала до різновиду **приводоймищних** систем з малюнком структури поселення, що повністю відповідає малюнку ландшафту [3]. Тож берегова смуга, а також край другої надзаплавної тераси, що проходить вздовж усієї ділянки парку, є дуже цікавими для археологічних досліджень.

Окрім річки суттєву роль в архітектурно-просторовому упорядженні **системи давніх поселень** відігравали природні та штучні доміанти. Про це свідчить доволі високий відсоток природних доміант, що мали вплив на розміщення давніх поселень (досліджених археологами). При цьому звертаємо увагу на ландшафтну ділянку території парку. Саме в цій частині акваторія Дніпра різко починає повертати на південь, утворюючи на правому березі величезний мис, з високого берега якого розкриваються простори заплави і протилежних надзаплавних терас лівого берега. Для поселень давніх часів це мало як естетичну, так і стратегічну цінність. До того ж тераси рельєфного пругу правого високого берега на даній ділянці слугують природними акцентами, ймовірно, з давніх часів відіграючи суто утилітарні завдання, оскільки доміанти використовувались як спрямовуючі орієнтири під час руху по річці Самара (напрямок русла вказаної річки направлено саме в цю частину правого берега), яка впадає в Дніпро на протилежному березі. Дуже важливим і вагомим структурним елементом акваторії річки є великий скелястий острів Комсомольський (колишній Монастирський), який до речі теж є частиною паркової зони. З вище наведених даних, добре простежується наявність багатьох важливих структуроутворюючих природно-географічних елементів, які могли б вплинути на вибір ділянки для розміщення давніх поселень.

На жаль, вивчення сучасної топографії території парку доводить, що внаслідок природних чинників та багатьох перебудов і реконструкцій первинну берегову лінію, а з нею і край другої надзаплавної тераси, здебільшого змінено. На сьогодні ландшафт парку важко назвати «природнім», оскільки після значних змін територія його здебільшого носить антропогенний характер. Це не дивно, бо добре відомо, що місто має тенденцію поглинати навколишній ландшафт (парк загальною площею 40 га знаходиться в самому центрі Дніпропетровська [4]), це призводить до окупації містом усієї ландшафтної сфери і, в деякій мірі, до їх ототожнення. Тому поняття «пам'ятка ландшафтної архітектури» включає природні та техногенні елементи, компоненти та комплекси (виникнення техногенних комплексів пов'язано з різними видами будівництва – промислового, житлового, шляхового, водогосподарського та інш.) і відображає характер їх сполучення.

Значних змін зазнала північна частина надзаплавного рельєфу. На сьогоднішній день дуже важко визначитися з об'ємом земельних робіт, які проводи-

лися з 1930-х по 1970-ті рр., але ясно, що терасування північної частини парку, ймовірно, завдало значних пошкоджень культурному шару ділянки.

Менше постраждала східна частина парку (низинна), особливо в археологічному сенсі слід виділити невеличкий мис, що найближче підходить до акваторії річки. Ділянка має невеличкий нахил в сторону Дніпра (1,5 м на відстані близько 35 м), найвища позначка в південно-західній частині – 62.2 (за Балтійською системою), найнижча – 60.7 (край надзаплавної тераси). Після візуального і картографічного обстеження було встановлено, що поверхня рельєфу даної ділянки залишилася фактично в первинному вигляді. Ця територія (близько 0,25 га) відповідає всім відомим на сьогодні чинникам для утворення і існування людських помешкань, тому заслуговує на ретельне дослідження. Позначка рівня води в Дніпрі (мається на увазі дзеркало води Дніпровського водосховища) дорівнює 51.40 (за Балтійською системою), вона коливається в залежності від роботи Дніпродзержинської греблі при суттєвих змінах близько 0,36 м. Максимально можлива позначка рівня води в Дніпровському водосховищі може сягати 51,84 (за Балтійською системою).

Ймовірно, найкраще збереглася центральна й західна частини парку, які не потрапили до зони нового будівництва і значних земельних робіт. На жаль, ні картографія, ні історичні джерела не вказують на наявність залишків давніх пам'яток у цій рекреаційній частині.

Археологічні знахідки траплялися і в інших місцях парку. Трохи далі на південний схід від вказаних раніше місць (нижче за течією Дніпра, сучасна земляна тераса на південний захід від ресторану «Маяк») було обстежено залишки споруд періоду міді і бронзи [5], знайдено рештки неолітичного поселення та майстерні з обробки каміння (VI-IV тис. до н.е.) [6].

Дуже цікавими в археологічному сенсі постають стародавні пам'ятки козацького часу. Публікації та дослідження з історії Дніпропетровська-Катеринослава вказують приблизне місце виникнення перших козацьких зимівників на території парку, але за допомогою картографії XVIII – XIX ст. можливо точніше визначити місце розташування і ймовірну кількість споруд запорозьких часів.

Як згадував сам Лазар Глоба, «в 743-м году...поселился против острова на Днепре, называемого Монастырской,...населялась невдале моего жилья слобода Половица» [7]. Ще одна відома особистість – Микита Корж згадував: «Лазарь Глоба жил на том самом месте, где ныне светлейшего дом и казенный сад, внизу над Днепром, под скелею... с ним т.е. Глобою и еще жил один козак женатый, Игнат Сидорович Каплун; а тут-же и мой собственный (Коржев) дом был и мы жили все трое с своими семействами в одной хате под одною крышею, в коей было два отделения, т.е. две избы. На том, ныне месте устроена караулка, для сторожей и часовых солдат, кои теперь караулят казенный сад, и живут в караулке у берега над самым Днепром...о прочих трех козаках, кои жили здесь, по соседству с нами, зимовниками, а равно и о именах их и прозвищах, не помню» [8].

З наведених матеріалів маємо свідчення про кілька споруд запорозького зимівника. На жаль, важко за даними спогадами прив'язати їх до конкретного

місця, до того ж є відомості, що вздовж берегової лінії існувало багато зимівників – від слободи Мандриківки до слободи Каміння, розкиданих по балках та ярах [9], заснованих набагато раніше Мандрики, Глоби та Коржа. Це ще більш ускладнює локалізацію споруд вказаних поселень та їх прив'язку до відомих прізвищ запорожців.

Цікавими є спогади, записані у 1870-і рр. Г. Залюбовським, про зовнішній вигляд запорозького куріня, що колись знаходився у Потьомкінському саду: «Курінь був зроблений з дерева: такі товсті дуби вкопані були в землю замість сох, а зверху над ними виведено верх. В куріні тому жили запорожці, їх було не один. Всередині стіни не мазані були, а в стінах скрізь були геть покопані такі печері: туди вони складали своє добро».

Також добре відомо, що козаки «имели обыкновение... копать себе норы и укрывались в подземных ходах» [10]. Спочатку поселенці рили собі льохи та землянки, пізніше, після знищення Запорозької Січі «многие из запорожского казачества ушли в Половицу (зимівники Глоби та поселення Каміння називали раніше Верхньою Половицею, оскільки вони знаходилися на вищій позначці рельєфного пругу – О.Х.), как слободу далекую от битого казацкого шляху» та почали собі будувати по кутках куріні та хати. Дуже швидко поселення розкинулося по берегу Дніпра.

Після зіставлення писемних та іконографічних матеріалів набагато полегшується локалізація місцезнаходження споруд козацького часу. Виникає потреба археологічних розвідок центральної частини парку, що знаходиться на краю другої надзапальної тераси (ділянка що проходить від видового майданчику з фонтаном, трохи вище ресторану «Маяк» та до тенісних кортів).

Саме в цій частині за картографічними матеріалами 1780-х рр., ймовірно, знаходились дві Г-образних споруди, що стояли на краю Дніпровської кручі. Одна – в районі західної алеї, що прямує на Комсомольський острів, в місці різкого повороту прямої ділянки на схід від видового майданчику. Зараз, внаслідок земельних розпланувальних робіт 1970-х рр. на даній місцині утворився крутий схил. Друга – на північному сході вузької тераси (ширина якої близько 21 м), що проходить з північного заходу на південний схід трохи вище ресторану «Маяк». Позначка ділянки вказаної споруди за сучасною топографією дорівнює 80.40 (за Балтійською системою) і має незначний уклін у напрямку південного сходу. Споруда була орієнтована по вісі схід-захід, перетинаючи фактично усю ділянку сучасної тераси.

До того ж дуже цікавим для досліджень є дно балки, яка прорізує схил між рестораном «Маяк» та тенісними кортами. Але антропогенний чинник заважає дослідженню вказаної ділянки – вздовж усієї балки прокладено асфальтну дорогу, урвище балки припадає під вул. Набережну.

За картографією 1790-х рр. простежується ще одна споруда – квадратна у плані. Її вірогідне розташування – північно-західна частина згаданої вище тераси біля ресторану. Пляма споруди, ймовірно, впритул підходила до сучасної західної алеї, що веде через міст на острів. Для локалізації місцезнаходження решток споруди доведеться досліджувати місце сучасного розважального майданчику, який розташовується поблизу. Позначка ділянки вказаної споруди за су-

часною топографією дорівнює 80.70 (за Балтійською системою) і має незначний уклін у напрямку південного сходу.

Архівні матеріали 1810-х років вказують на існування ще кількох споруд на території парку. Одна з них – оранжерея, значних розмірів, розташовувалась на південний схід від головної вісі Потьомкінського палацу. Візуальний огляд показав, що значна частина плями споруди потрапила під нововлаштований тенісний корт, а інша – після значних земельних розпланувань перетворена на смітник. Дві невеличкі споруди, одна біля іншої, розташовувались трохи нижче від оранжереї, поблизу води, на північно-західній межі тенісних кортів. Значні розпланувальні роботи, що проводилися у різні періоди реконструкції, ускладнюють проведення розвідних археологічних робіт. На північ від місця колишнього розташування оранжереї існує невеличке мисове утворення (в його південній частині встановлено металеву опору ЛЕМу), в його західній частині за тими ж картографічними матеріалами локалізується квадратна в плані споруда невідомого призначення. Ймовірно, це колишня сторожка охоронців палацового комплексу. В цьому місці рельєф має плавний нахил з південного заходу на північний схід, позначки рельєфу коливаються від 81.55 до 80.03 (за Балтійською системою).

Дуже важливими і цікавими з архітектурної і археологічної точки зору є пошук і дослідження відомих підземних споруд другої половини XVIII ст. На початку 1860-х рр. було відкрито отвір підземного ходу, викладеного з цегли у вигляді арки. Хід йшов спочатку на південь, а потім повертав під прямим кутом до Дніпра.

Академік Дмитро Яворницький в «Історії міста Катеринослава» подає таку інформацію про підземний хід: «У 1914 році, під час прокладки каналізаційних труб у місті Катеринославі, біля палацу Потьомкіна відкритий був на глибині сажня підземний хід, у якому можна вільно рухатися людині на весь зріст. Звід складений з цегли типу XVIII століття. Під ходом відкрита була ніша, складена вже з дикого каменю, у якій можна тільки сидіти або ж стояти не на весь зріст, а на колінах. Провал у підземний хід був виявлений саме проти парадних дверей палацу. Він іде до заходу, паралельно саду, і до сходу, де губиться в глибокому яру. Який великий той хід і що в ньому знаходиться, невідомо. Через брак засобів на ґрунтове обстеження того ходу, був знятий лише невеликий план його, поміщений у місцевому історичному музеї». План ходу на сьогодні в фондах музею не виявлений. Проведення досліджень ускладнює відсутність більш повної інформації.

Важко на даному етапі досліджень вести розмову про архітектурні властивості споруд, про які йшлося вище, але за допомогою ретельного археологічного дослідження вказаних територій, локалізації колишніх місць їх існування, стане можливим професійно реконструювати зовнішній вигляд цих будівель. Розкопки і вивчення архівних матеріалів допоможуть встановити планувальні та архітектурні властивості досліджених частини міського парку, розташування залишків різних споруд й повернути нащадкам сторінки рідної історії, що нещадно стираються з поверхні землі навіть зараз.

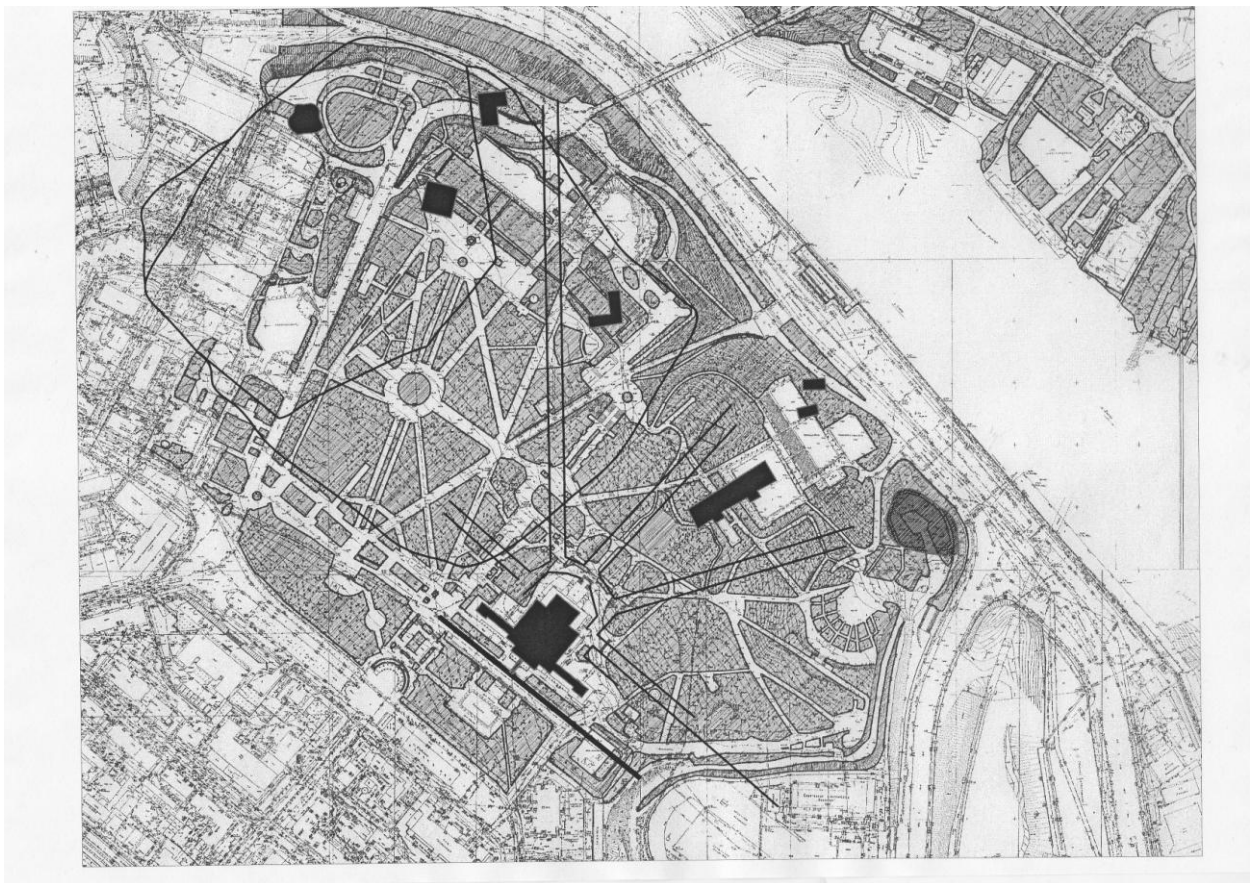

Схема розташування археологічних пам'яток про які йдеться в даній роботі на сучасній топографії парку ім. Т.Г.Шевченка. Археологічні розвідки на вказаній території допоможуть виявити точне місце їх знаходження. Товстою чорною лінією показано межі зимівника Л.Глоби, первинне планування парку навколо палацу та ділянку підземного ходу перед палацом (за описом Д.І.Яворницького). У східній частині парку великою сірою плямою позначено територію яка заслуговує на ретельне археологічне дослідження, оскільки найменше постраждала від перебудов та реконструкцій.

Отже, можна констатувати, що пам'ятка садово-паркового мистецтва – парк ім. Т.Г.Шевченка – має низку специфічних рис, які дозволяють в своєму комплексі виокремити територію цього рекреаційного комплексу для історико-археологічної зони (або зони охоронного культурного шару) і в першому наближенні виявити межі цих цінних частин території. Проведений аналіз є лише першим етапом комплексного дослідження містобудування, архітектури та археології історично вагомої ділянки сучасного центру міста.

Бібліографічні посилання:

1. Перелік пам'яток національного значення. Дніпропетровська область; Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. №1761 «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».
2. Археологія Української РСР. Ранньослов'янський та давньоруський період. – К.: Наукова думка, 1975. – Т.3; Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – Москва: «София»,

«Гелиос», 2001; Толочко П.П. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология). – К.: Наукова думка, 1985; Днепропетровск. Архитектурно-исторический очерк. Андрущенко Н.П., Зубарев С.Е., Ленченко В.А. – К.: Будівельник, 1985.

3. Харлан О.В. Природнокліматичні фактори та територіально-історичні передумови виникнення архітектурно-планувальних традицій на території колишніх Вольностей Запорозьких // Історія і культура Придніпров'я. Вип.3. – Дніпропетровськ: НГУ, 2006. – С. 111-121.

4. Залеская Л.С., Александрова В.Д. Озеленение городов. – Москва, 1957. – С. 80.

5. «Известия Императорской археологической комиссии», 1911, вып. 43. – С. 104-106; «Советская археология», 1960, № 4. – С. 31.

6. «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», 1953, вып.2. – С. 74-75.

7. Беднов В. К биографии Лазаря Глобы // ЛЕУАК. Вып. 8. – Екатеринослав, 1912. – С. 318; Кавун М.Е. До історії формування міста Катеринослава у другій половині XVIII ст. (слобода Половиця та її населення) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. / Редкол.: В.Ю. Пушкін (відп. ред.) та ін. – К.: Рідний край, 2000. – Вип. 11: На пошану акад. НАНУ П.Т. Тронька. – С. 50-61.

8. «Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа». – Одесса, 1842 // Приложение к газете «Собор». Репринтное издание. – Днепропетровск, 1991 г. – С. 35, 36.

9. Синявский А. Потемкинский сад в археологическом отношении // ЛЕУАК. Год первый. – Екатеринослав, 1904. – С. 233-237.

10. Милославский В.И. Половица (окончание) // Екатеринославский юбилейный листок. № 8, пятница 24 апреля. – Екатеринослав, 1887.